

РОЗДІЛ II. ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА ДАВНІХ ЧАСІВ І СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

УДК 903.23 (477.52)

Р.О. Гордієнко

**НОВІ ЗНАХІДКИ КЕРАМІЧНОГО ПОСУДУ
ІЗ ЗНАКАМИ ЗРУБНОЇ КУЛЬТУРНО-
ІСТОРИЧНОЇ СПІЛЬНОТИ СЕРЕДНЬОЇ
ТЕЧІЇ Р. ПСЕЛ**

У статті вводиться до наукового обігу новий посуд із знаками зрубної культури. Ареал поширення такого посуду розширюється на північ до басейну середнього Псла.

Ключові слова: знак, кераміка, поселення, орнамент.

Однією з провідних категорій археологічних джерел є кераміка з давніх пам'яток. Особливо цінним явищем є сталі традиції керамічного виготовлення окремими групами давнього населення. Інформативною складовою кераміки як джерела є орнаменти, які нанесені на поверхню посуду¹.

В процесі досліджень курганів біля с. Радіонівка Бахмутського повіту Катеринославської губернії в 1903 р. В.О. Городцов звернув увагу на дві посудини, прикрашені знаками. Першу посудину прикрашала свастика, другу – діаграма з трьох свастик, трьох знаків у вигляді літер, двох чотирикутників або щитів, і ще двох менших чотирикутників, розділених усередині вертикальною рискою. Дослідник інтерпретував їх як знаки невідомої писемності і, говорячи про перспективи подальших досліджень, відзначав подібні знахідки на півдні Росії і на Кавказі [3, 243].

У 1953 р. виходить стаття О.О. Формозова, присвячена аналізу посуду зі знаками [13, 193–200]. Також дослідженнями цього явища займалися С.С. Березанська, Я.П. Гершкович, В.С. Горбунов, І.Ф. Ковалева, А.Д. Пряхін та ін. На сьогоднішній день провідними дослідниками знакового посуду зрубної культурно-історичної спільноти (далі КІС) є О.Ю. Захарова та В.В. Отрощенко. Останній, свого часу, запропонував класифікацію знаків, поділивши їх на 5 груп: знаки-рамки, хрестоподібні знаки, геометричні фігури, знаки-літери та знаки-піктограми [11, 174–175]. О.Ю. Захарова ділить знаки на 3 типи: наглядно-зображальні, символічні і знаки-сигнали [6, 62].

У населення зрубної спільноти періоду пізньої бронзи існувала самобутня світоглядна система, графічним відображенням якої є знакова система. Вона фіксується на керамічних матеріалах. Розробивши класифікацію знаків та знакових систем, О.Ю. Захарова дійшла висновків, що на

всьому ареалі поширення різночасових зрубних пам'яток відзначається подібність знаків [6, 95].

Досі не опублікованими лишалися фрагменти посуду зрубної КІС, зі знаками, з поселень Миропілля–7 та біля с. Піщане.

На поселенні Миропілля–7 було знайдено 2 фрагменти посуду зі знаками. До Державного реєстру пам'яток археології Сумської області включено 4 пам'ятки, які розташовані на території та в околицях с. Миропілля [4]. В 2006–2007 рр. поблизу та на території Миропілля було відкрито ряд нових пам'яток – це поселення бронзового та раннього залізного віку, раннього та пізнього середньовіччя. Пам'ятки доби бронзи представлені поселеннями бабинської, зрубної та бондарихинської культур [2]. Серед них окрему групу складають пам'ятки зрубної культури. Вони репрезентовані трьома поселеннями. Одне з них, поселення біля с. Мала Рибиця, розташоване на північній околиці села, було виявлене у 1991 р. Лівобережною ранньослов'янською експедицією під керівництвом А.М. Обломського та Р.В. Терпиловського [9, 20]. Друге поселення, Миропілля–10, було виявлене автором у 2008 р. на північно-західній околиці села. Воно розташоване на підвищенні в заплаві лівого берега р. Удава. Третє поселення, Миропілля–7, знаходиться на території села (мал. 1). У 2005 р. автором на городах садиб по вул. Береговій було зібрано фрагменти ліпного посуду доби бронзи, а в 2007 р. поселення оглядалося співробітницею Сумського обласного краєзнавчого музею Л.І Білинською [1].

Поселення розташоване на лівому березі р. Псел та правому березі р. Студенок, що впадає в неї, поряд із зруйнованим сільським гуртожитком. Об'єкт займає першу надзаплавну терасу р. Псел, яка має висоту до 6 м. Пам'ятка розташовується на присадибних ділянках по вул. Береговій та Леніна. На площі 200 x 150 м було зібрано підйомний матеріал епохи бронзи, представлений фрагментами ліпного посуду бабинської, бондарихинської та зрубної археологічних культур. Більшість підйомного матеріалу зосереджувалася у південній частині. Окрім того, він траплявся у стінках рову, що утворився в результаті взяття ґрунту для будівництва гуртожитку. Рів тягнеться уздовж польової дороги в центральній частині поселення. Найбільшу руйнацію культурного шару спричинило будівництво сільського гуртожитку. Також культурний шар поселення подекуди зруйнований у результаті дореволюційної забудови тераси р. Студенок.

Навесні 2008 р., після оранки, в центральній

1. Користуючись нагодою, хотілося б висловити подяку Л.І. Білинській та В.В. Отрощенко за допомогу та консультації в процесі написання роботи.

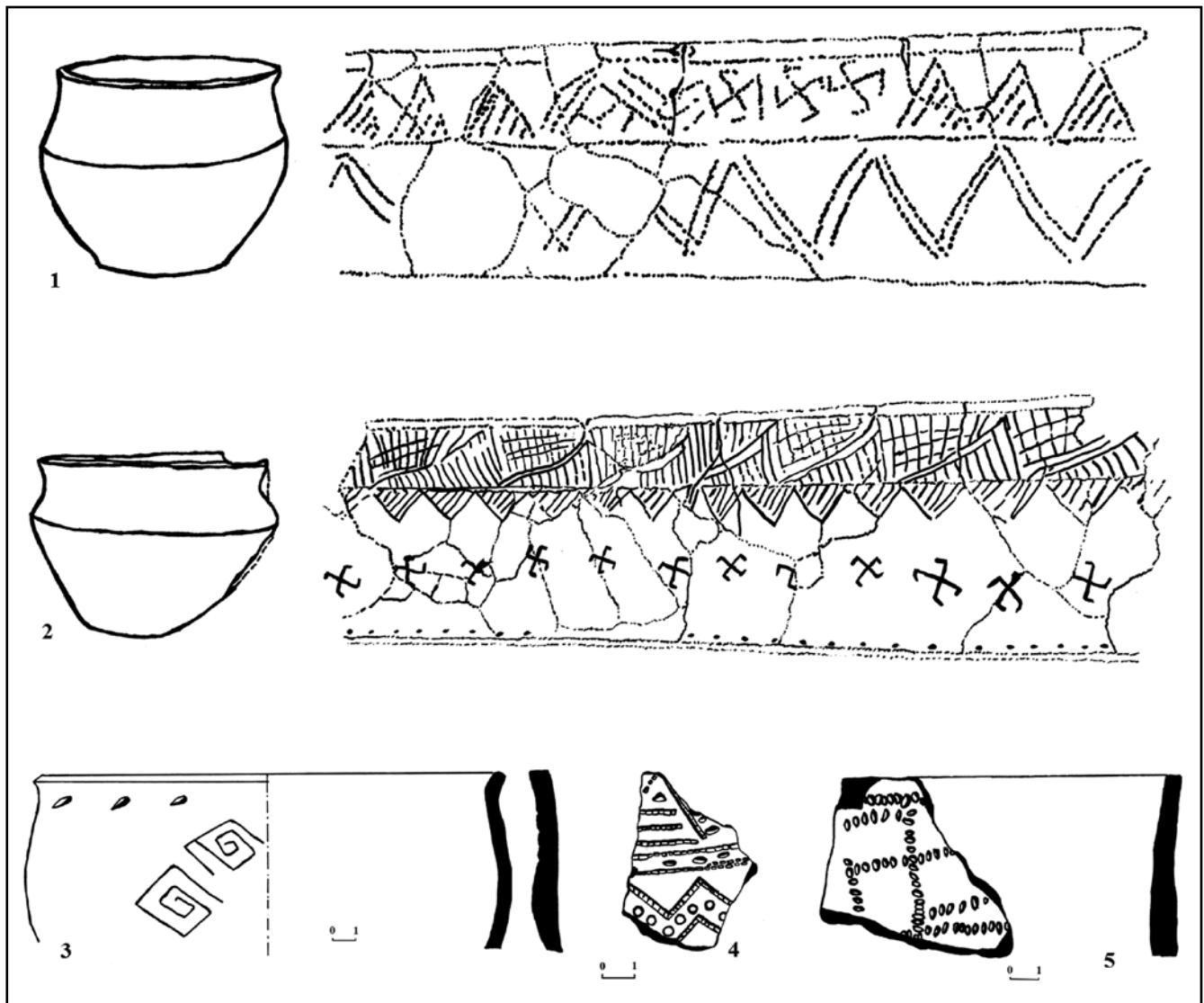

Рис. 1. Посуд зі знаками зрубної КІС середньої течії р. Псел. Горщики з Кириківки за Р. Grimm, 1942 (1, 2); поселення Піщане (3); поселення Миропілля-7 (4, 5).

частині поселення було зібрано грубі крупні фрагменти з розвалу ліпної посудини. З них вдалося частково відтворити велику корчагоподібну посудину, орнаментовану по плічку врізною ламаною лінією. По корпусу посудини зустрічалися проколи, які можуть бути результатами ремонту корчаги. Також на поселенні було знайдено розтиральник з пісковіку.

Увесь посуд, виявлений на поселеннях, був виготовлений вручну. Обробка поверхні носила різний характер. Дещо узагальнюючи, можна говорити про три типи: розчоси, заглажування і лощіння. Розчоси наносилися по мокрій глині гребінцем з кістки чи дерева. Кістяні гребінці з п'ятьма-сімома зубцями відомі з ряду поселень епохи бронзи. Розчосами покривалася і внутрішня поверхня посуду, при чому зовнішня, як правило, оброблена більш ретельно і старанно. Часто бугрувата від розчосів зовнішня поверхня потім заглажувалася якимись твердими знаряддями,

від чого розчоси, нанесені гребінцем, отримували більш м'які обриси. Розчоси мають різні напрямки – вертикальний, горизонтальний, косий.

Другим поширеним способом обробки поверхні посуду майже всієї кераміки з поселення є звичайне заглажування. В результаті поверхня посуду ставала рівною і гладенькою. Третім методом обробки поверхні посуду є лощіння. Цією технікою було оброблено небагато фрагментів знайденої кераміки. Обпалювали кераміку на відкритих вогнищах, про що свідчить нерівномірність випалу. На багатьох фрагментах залишились сліди ремонту – отвори.

Посуд, знайдений на поселенні, представлений трьома формами: банки, горщики та гостроребристий посуд. Банки – посудини, у яких пряме невиділене вінце, а діаметр його перевищує діаметр денця. На поселенні було зібрано велику кількість фрагментів такого посуду. Мешканці даного поселення використовували три типи банок.

Банки I типу мали загнутий у середину край вінця. Як вважають учені, вони належать до більш архаїчної форми зрубного посуду. До II типу належать банки з прямим вінчиком, край якого горизонтально зрізаний або заокруглений. Банки III типу характеризуються відігнутим назовні вінцем і наміченою шийкою, у результаті чого верхня частина корпусу трохи розширена. Переважаючими формами посуду є банки I–II типів. Також на поселенні було знайдено декілька вінець горщиків – посудин вертикальних пропорцій, у яких стінки S-подібно вигнуті, є шийка, а вінце завжди відігнуте назовні. Гостроробристий посуд характеризується вираженим вінцем, переломом на тулубі та широким дном. Серед керамічного матеріалу трапляються фрагменти, орнаментовані наліпними валиками, відбитками шнура, наколами.

Привертають увагу фрагменти вінця та стінки зі знаками. Вінце орнаментоване відбитками шнура із зображенням солярного знака: лівобічна свастика між двох горизонтальних ліній, які утворені відбитками шнура (рис. 1, 5). Знак такого типу є класичним для знакового посуду зрубної КІС. Подібний знаковий посуд був знайдений К.М. Мельник біля с. Кириківки (Охтирський район Сумської області) в 1900–1901 роках [8, 673–676]. Із 18 курганів, які вона розкопала, чотири мали зрубні поховання [7, 11].

В.В. Отрощенко у своїй статті про свастику у знакових системах доби міді-бронзи вперше публікує матеріали з архіву В.П. Петрова, де В.М. Корпусова виявила дві статті з журналу «Germanen-Erbe» («Германська спадщина») за вересень-жовтень 1942 р. Ці статті В.П. Петров отримав від одного з авторів – Пауля Грімма, який у той час був директором Історичного музею в Києві і до Другої світової війни – доцентом в м. Галле. Увагу П. Грімма привернули два горщики з численними свастиками, які були знайдені під час розкопок К.М. Мельник біля с. Кириківка колишньої Харківської губернії (рис. 1, 1–2). Він публікує фотознімки цих посудин і прорисовки всіх знаків. П. Грімм у зв'язку із знахідками з с. Кириківки порушує тему походження свастики [12, 13–14].

Також є фрагмент стінки кубка з цікавою знаковою композицією. На фрагмент було нанесено зигзаг (рис. 1, 4). Він утворений двома горизонтальними зигзагами, що виконані гребінцевим штампом та розчленовані округлими наколами від кінця трубчастої кісточки. Вище знаходяться дві паралельні лінії гребінцевого штампу, між якими – ряд овальних наколів. Над ними – трикутник, виконаний гребінцевим штампом, у середині якого розміщені дві паралельні лінії гребінцевого штампу з трикутним наколом над ними. Праворуч від трикутника є

ряд овальних наколів. О.Ю. Захарова на основі аналізу знакового посуду дійшла висновків про використання носіями зрубної спільності універсального принципу бінарних опозицій. Дослідниця зазначає, що він лежить в основі відомих міфологічних систем. Орнаментальну знакову композицію фрагмента кубка з поселення Миропілля–7 можна трактувати, виходячи з індоєвропейської міфологічної традиції, як мотив змієборства. У давньоіндійській міфологічній традиції верховний бог-громовержець Індра був народжений і виріс для того, щоб убити змієподібного Врітру – найсильнішого ведійського демона хаосу [6, 77]. Фрагмент кубка є яскравим відображенням принципу бінарної опозиції. Орнаментальна композиція фрагмента відображає два символи: астральний знак – трикутник і зигзаг, який семантично можна ототожнювати із посіченим на частини змієм. Ця опозиція космічних і демонічних сил відображена в просторовій символіці: трикутник є маркером неба (верх), а зигзагоподібний знак – нижнім (підземний) світом. Найближчу аналогію фрагменту кубка з Миропілля знаходимо у зрубному колективному похованні 2 з кургану Чортотлик [10, 325–326].

Очевидно, основна кількість посуду з поселення Миропілля–7, в тому числі і посудин зі знаками, виготовлялася на поселенні. При вивченні природних умов було знайдено поклади глини, придатної для виготовлення кераміки. Найближче родовище такої глини знаходиться неподалік від поселення. Деякі скупчення фрагментів ліпного посуду на поверхні можна трактувати як залишки об'єктів – жител або господарських ям.

За характером орнаmentaції та формою горщиків більшість виявлених фрагментів з поселення Миропілля–7 можна віднести до покровської зрубної культури. Також у невеликій кількості трапляються матеріали бережнівсько-маївської зрубної культури.

Ще один фрагмент посуду із знаками був знайдений на поселенні біля с. Піщане в 1990 р. О.І. Журком (рис. 1, 3). Багатошарова пам'ятка була відкрита в 1987 р. під час розвідок для написання «Зводу пам'яток археології Сумської області» і обстежена повторно у 1988 р. Поселення знаходиться за 300 м на південний схід від с. Піщане Сумського району Сумської області. Воно займає першу надзаплавну терасу р. Олешня (права притока р. Псел). Розміри поселення приблизно 400 x 50–80 м [5, 3]. Керамічний матеріал доби бронзи представляють 5 орнаментованих вінець, які були знайдені в I розкопі. За характером орнаmentaції О.І. Журко відносить їх до середньодніпровського варіанту багатоваликівської культури [5, 15–16]. Особливо цікавим фрагментом є вінчик горщика з ледве наміченою шийкою та відігнутим назовні

вінцем. Його прикрашає ряд трикутних наколів під вінцем і 2 знаки, які виконані прокресленими лініями. Меандроподібні знаки, очевидно, є фрагментами меандрової композиції.

Пам'ятки зрубної КІС середньої течії р. Псел поки що практично не досліджувалися. Навіть побіжне, часткове обстеження території с. Миропілля та його околиць на лівому березі Псла, здійснене у 2007 р., дало значну кількість цікавих матеріалів і нових пам'яток бронзового віку, про які йшлося вище. Вважаємо, що більш ретельне і суцільне обстеження цього та сусідніх районів може дати нові цікаві матеріали з історії нашого краю в добу бронзи. Значний підйомний матеріал, зібраний на поселеннях, розташованих на краях борових терас або на дюнних узвишсях у заплаві Псла та його приток, свідчить про активне руйнування культурного шару поселень як унаслідок дії природних чинників, так і значною мірою в ході господарської діяльності. Крупні фрагменти та розвали посуду, знайдені на пам'ятках, указують на перспективність більш широких досліджень. Особливо, на нашу думку, заслуговує на увагу фахівців поселення Миропілля–7. Пам'ятки зрубної КІС в цій частині нашої області практично не вивчалися, а розкопки поселень цього періоду не здійснювалися.

Посилання

- Білинська Л.І. Звіт про археологічні дослідження на території Сумської області у 2007 році / Л.І. Білинська // Науковий архів СОКМ.
- Гордієнко Р.О. Археологічні пам'ятки с. Миропілля та його околиць / Р.О. Гордієнко // Матеріали сьомої Сумської наук. історико-краєзнавчої конф. (22–23 листопада 2007 р.) – Суми: Вид-во СумДПУ ім. А.С.Макаренка, 2007. – С. 24–27.
- Городцов В.О. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 г. // Труды XIII археологического съезда. – М., 1905. – Т. 1. – С. 211–286.
- Державний реєстр пам'яток археології Сумської області, виявлених станом на 15 травня 1994 року // Науковий архів СОКМ.
- Журко А.И. Отчёт об археологических раскопках поселения черняховской культуры у с. Песчаное Сумского района Сумской области в 1990 г. – Сумы: [Б. в.]. – 1991 г. // Научный архив СОКМ.
- Захарова Е.Ю. Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы / Е.Ю. Захарова. – Воронеж: ЦЧКИ, 2000. – 163 с.
- Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 187 с.
- Мельник Е. Раскопки курганов в Харьковской губернии 1900–1901 г. // Труды XII археологического съезда. – М., 1905. – Т. 1. – С. 673–743.
- Обломский А.М. Отчёт о работах Левобережной раннеславянской экспедиции в 1991 году / А.М. Обломский, Р.В. Терпиловский, В.В. Приймак // Науковий архів СОКМ.
- Отрощенко В.В. Курган эпохи бронзы в Чертомлыке / В.В. Отрощенко // Чертомлык. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 324–328.
- Отрощенко В.В. Письмена срубной культуры / В.В. Отрощенко // Studia Praehistorika. – Sofia, 1988. – Т. 9. – С. 141–178.

12. Отрощенко В.В. Свастика в знаковых системах доби міді-бронзи в Україні / В.В. Отрощенко // Магістеріум. – 2003. – № 11. – С. 13–18.

13. Формозов А.А. Сосуды срубной культуры с загадочными знаками / А.А. Формозов // Вестник древней истории. – 1953. – № 1. – С. 193–200.

Гордієнко Р.А. Новые находки керамической посуды со знаками срубной культурно-исторической общности среднего течения р. Псел

В статті вводяться в научный оборот новые находки керамической посуды со знаками срубной культуры. Ареал распространения данной посуды распространяется на север к бассейну среднего течения р. Псел.

Ключевые слова: знак, керамика, поселение, орнамент.

Hordienko R.O. New findings of ceramic pots with symbols of zrubna culture in the middle basin of the Psel river

This article introduces new potteries with symbols of zrubna culture into the scientific use. The area of distribution expands northward to the basin of the middle Psel river.

Key words: symbols, ceramic pots, settlement, ornament.

09.03.2015 р.

УДК 94 (477): 902.2:351.853

С.Я. Ольговський

ДО ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ВЕЛИКОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА

У статті розглядаються випадкові знахідки ливарних форм із Північного Причорномор'я і Подніпров'я, а також з території Великого Більського городища, в яких відливались наконечники стріл. Знахідки ливарних форм в Малій Азії дозволили автору припустити наявність у скіфському війську майстрів-ливарників, які працювали в обозі і забезпечували воїнів наконечниками стріл. Знахідки ливарних форм на Великому Більському городищі при розвинутому ливарному ремеслі на Західному і Східному укріпленні дозволяють припустити, що ця територія використовувалась як ставка скіфського царя з військом під час перерв між війнами та взимку. В цей час тут працювали обозні майстри. Мабуть силами армії і були збудовані колосальні укріплення, які оточують Велике Більське городище.

Ключові слова: випадкова знахідка, ливарна форма, наконечник стріли, майстер-ливарник.

Більське городище, розташоване на правому березі Ворскли, – найбільше у Східній Європі. Його загальна площа становить 5013 га, а довжина оточуючих його валів дорівнює майже 35 км. Висота валів становить в середньому 4–5 м, але в деяких місцях сягає до 8–9 м. До загального валу прибудовані додаткові укріплення, які становлять Східне (85 га), Західне (95 га) і Куземинське (15 га) городища. Відстань між ними становить від 4 до 7 км. Виникли вони в різний час і існували автономно, без